

Ariel Orzełek

<https://orcid.org/0000-0001-5360-464X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Koncepcja socjalizmu wieloświatopoglądowego Stowarzyszenia „PAX” w ocenie centralnych organów bezpieczeństwa Polski Ludowej w okresie rządów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka (1956–1980)

Abstrakt: Stowarzyszenie „PAX” pod kierownictwem Bolesława Piaseckiego dążyło do utworzenia na swojej bazie politycznej partii katolików. Głębszą filozoficzną podbudową tych dążeń była koncepcja „socjalizmu wieloświatopoglądowego”. Działania te, zwłaszcza w dobie rządów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka, spotykały się ze zdecydowanym przeciwdziałaniem organów bezpieczeństwa państwa.

Słowa kluczowe: Bolesław Piasecki, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, pluralizm, Polska Rzeczpospolita Ludowa, Stowarzyszenie „PAX”, socjalizm, wieloświatopoglądowość.

Abstract: The PAX Association under the leadership of Bolesław Piasecki sought to create a party of Catholics on their political bases. These aspirations were based on the concept of “multi-outlook socialism”. These activities, especially in times of Władysław Gomułka and Edward Gierek, met with firm counteractions of the state security organs.

Key words: Bolesław Piasecki, Ministry of Internal Affairs, pluralism, Polish People’s Republic, PAX Association, socialism, multi-outlook socialism.

Stowarzyszenie „PAX” formalnie zostało zarejestrowane w 1952 r. Jego bazę stanowiło środowisko skupione wokół tygodnika „Dziś i Jutro” oraz dziennika „Słowo Powszechne”. Mimo że nie było nominalnie partią polityczną, a jedynie stowarzyszeniem katolickich intelektualistów o poglądach lewicowych,

starano się spełniać w systemie politycznym Polski Ludowej funkcje o wiele większe, niż wynikałoby to z jego teoretycznej pozycji. Wiązało się to z polityką przywódcy, którym aż do śmierci w 1979 r. był Bolesław Piasecki, i jego politycznymi ambicjami oraz myślą polityczną.

Już u podstaw samej koncepcji formowania środowiska katolików współpracujących z władzami i reprezentującego je tytułu prasowego leżały, w przypadku Piaseckiego, szersze ambicje polityczne (podobny zamysł wysunął wiosną 1945 r. w Krakowie Aleksander Bocheński, nie mając jednak tak szerokich zamiarów, jak Piasecki)¹. Jego koncepcja, określana mianem socjalizmu wieloświatopoglądowego, oznaczała dążenie do „przewyciężenia zwycięzcy”. Była to perspektywa, w której lewicowi katolicy, skupieni pod przywództwem Piaseckiego, utworzą szeroką organizację polityczną, zdolną, dzięki porozumieniu ze Związkiem Sowieckim oraz popularności w społeczeństwie polskim, zdobyć pozycję gwarantującą sprawowanie władzy w Polsce Ludowej naprzemienne z partią komunistyczną w wariancie maksymalistycznym. W wariancie minimalnym² oznaczało to przynajmniej zgodę komunistów na sprawowanie

¹ Bocheński koncepcję współpracy z komunistami wywodził przede wszystkim z analizy geopolitycznej, jak sam przyznawał, daleki będąc od przekonania o możliwości prowadzenia z komunistami politycznej gry za pomocą katolików. Archiwum Katolickiego Stowarzyszenia Civitas Christiana (dalej: AKSCCh), Zespół akt dotyczących Aleksandra Bocheńskiego, I/12, Moje spotkanie z Bolesławem Piaseckim – rozmowa z Aleksandrem Bocheńskim [przeprowadzona przez Jana Engelgarda na początku lat osiemdziesiątych], k. nlb. Na temat inicjatywy Bocheńskiego zob. R. Mozgól, *Rzykowna gra. Jak Aleksander Bocheński przyczynił się do powstania Dziś i Jutro*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 4, s. 84–92; W. Kętrzyński, *Na przełomie 1944–1945*, „Więź” 1967, nr 11–12, s. 160–162; AKSCCh, Zespół akt dotyczących Aleksandra Bocheńskiego, VII A–305, Jak doszło do powstania „Dziś i Jutro”. Dyskusja na łamach „Życia i Myśli” nr II 2 1975 z udziałem: Aleksander Bocheński, Jan Dobraczyński, Jerzy Hągmajer, Mieczysław Kurzyński, Romuald Szpor, k. 1–27. Piasecki w okresie aresztowania przez komunistów miał napisać oświadczenie, w którym padło stwierdzenie: „Istnieje jednak poważna część społeczeństwa, która tkwi w opozycji, czy bierności, z powodu braku zaufania politycznego i wskutek kompletnej dezorientacji zmianami, które zaszły na ziemiach polskich w ciągu ostatniego roku. Jestem przekonany, że oddziaływaniem swoim mógłbym pociągnąć do realnej pracy dużą część tego elementu”. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), BU 01305/676, Bolesław Piasecki. Prezes Stowarzyszenia PAX, k. 149. Szerzej o działalności Piaseckiego w tym czasie zob. J. Engelgard, *Bolesław Piasecki 1939–1956*, Warszawa 2015, s. 47–114; A. Micewski, *Współrzędzić czy nie kłamać? PAX i ZNAK w Polsce 1945–1976*, Kraków 1981, s. 11–34; A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990, s. 151–176.

² Pojęcia minimalizmu i maksymalizmu w taktyce katolików w Polsce wprowadził Stanisław Stomma w swym głośnym eseju z 1946 r. W jego ujęciu minimalizm oznaczał troskę o zachowanie uprawnień Kościoła w sprawach „wiary i moralności” przy rezygnacji z ambicji politycznych, ale i odrzucenie oportunistów. Maksymalizm z kolei miał być dążeniem do wpływu katolików na politykę przy odrzuceniu nie tylko tendencji konformistycznych, ale i ugodowych. W tej optyce Piasecki, stawiając sobie cele maksymalistyczne, jednocześnie dążył do nich środkami co najmniej wysoce ugodowymi, od których stronili nawet minimaliści.

funkcji w aparacie państwowym przez przedstawicieli środowisk katolickich zaangażowanych w „budowanie socjalizmu” oraz, rzecz jasna, zaprzestanie polityki represyjnej wobec Kościoła katolickiego. Owa wieloświatopoglądowość to bowiem przekonanie, że ideologię socjalistyczną mogą wyznawać także dotychczasowi bezpartyjni, a zatem ludzie o światopoglądzie idealistycznym. Byli katolicy „społecznie postępowi” przekonani, że podziały klasowe, charakterystyczne dla socjalistycznego oglądu świata, który przyjmowali *a priori*, nie różnią się od inspiracji światopoglądowej wszystkich popierających ideologię socjalistyczną. Zdaniem Piaseckiego nie istniała bowiem zasadnicza sprzeczność między ekonomicznymi celami ideologii marksistowskiej a katolicyzmem. Łącząc to z realistycznym przekonaniem o trwałości sowieckiej hegemonii oraz sile Kościoła katolickiego w Polsce, przywódca przedwojennego Ruchu Narodowo-Radykalnego „Falanga”, gromadząc wokół siebie ludzi o podobnych przekonaniach, pewny był, w dłuższej perspektywie, realizacji swej koncepcji. Można dyskutować, czy miało to doprowadzić w zamyśle przywódcy PAX-u do zdobycia przez jego organizację rangi równorzędnej ze stronnictwami sojuszniczymi, a nawet partią komunistyczną, czy też, poprzez osłabienie wpływów komunistów, do ich odsunięcia od władzy i pełnego pluralizmu światopoglądowego. Trudno jednak zaprzeczyć, że był to program długofalowy i bliższy utopii niż realizmowi politycznemu³. Niezwykle trafnie

Podobną taktykę, na mniejszą skalę, zdawał się stosować od przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych Janusz Zabłocki, jeden z czołowych krytyków koncepcji Piaseckiego na początku lat pięćdziesiątych. S. Stomma, *Maksymalne i minimalne tendencje społeczne katolików*, „Znak” 1946, nr 3, s. 257–275; M. Strzelecka, *Między minimalizmem a maksymalizmem. Dylematy ideowe Stanisława Stommy i Janusza Zabłockiego*, Toruń 2015, s. 85–99, 120–126; R. Ptaszyński, *Stommizm. Biografia polityczna Stanisława Stommy*, Kraków 2018, s. 106–112; P.H. Kosicki, *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016, s. 375–387; J. Zabłocki, *Katolicy wobec socjalizmu*, „Słowo Powszechne” 1951, nr 312, s. 5.

³ Była to koncepcja analogiczna do podejmowanych w okresie międzywojennym prób zdobycia władzy przez penetrację obozu sanacyjnego własnymi kadrami w 1937 r. oraz zamysłu, jaki przyświecał utworzeniu Uderzeniowych Batalionów Kadrowych Konfederacji Narodu. Piasecki był przekonany, że posiadając ideowy zastęp działaczy, za ich pomocą przejmie kontrolę nad masowymi organizacjami niemającymi spójnej i porywającej ideologii – Obozem Zjednoczenia Narodowego i Armią Krajową. Pewien był też, że partia komunistyczna, mimo początkowej dynamiki ideologicznej, ulegnie ostatecznie wpływom „katolicyzmu społecznego”. Szerzej na temat teoretycznych założeń koncepcji wieloświatopoglądowości zob. B. Bankowicz, *W labiryncie wieloświatopoglądowości: Stowarzyszenie PAX między marzeniem a rzeczywistością*, w: A. Dudek, B. Bankowicz, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996, s. 53–71; B. Bankowicz, *Stowarzyszenie PAX: między rzeczywistością socjalizmu realnego a utopią socjalizmu wieloświatopoglądowego*, w: *Doktryny. Historia. Władza. Księga dedykowana profesorowi Wiesławowi Kozubowi-Cembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. A. Citkowska-Kimla, M. Kiwior-Filo, B. Szlachta, Kraków 2009, s. 37–48. Zob. także próbę szerszego ujęcia: S. Rogala, *Program i filozofia polityczna środowiska Dziś i Jutro*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia

ujmowali istotę teologicznej i filozoficznej podstawy wieloświatopoglądowości, przekładając się na jej praktykę polityczną, działacze ruchu Znak, definiując ją jako formułę, według której „katolik, z racji swej katolickości musi zaakceptować socjalizm”, co sprawiało, że „nie nauka moralna katolicyzmu była tym weryfikatorem [...] moralnym, ale odwrotnie stanowisko społeczne rzutowało na sposób rozumienia katolicyzmu”⁴. Istotne było w koncepcji Piaseckiego także przekonanie o tym, że to socjalizm stanowi tendencję polityczną i ekonomiczną, która ma największe szanse na upowszechnienie we współczesnym świecie. Niemniej możliwe było przekształcenie socjalizmu w kierunku jego „ulepszenia”. To właśnie dawać miało szanse światopoglądowi socjalistycznemu o inspiracji idealistycznej, upowszechnianemu przez PAX. Chociaż konflikty między dwiema wersjami socjalizmu były nieuchronne, wspólnota celów musiała prowadzić do porozumienia, zaś nieuznawanie tych przesłanek przez partię, zdaniem ideologów ruchu katolików „społecznie postępowych”, wynikało z niedostatecznego uświadomienia materialistów⁵. Nie oznacza to rzecz jasna, że Piasecki zupełnie wykluczał inspirację realistyczną – wręcz przeciwnie, racjonalna analiza rzeczywistości powojennej legła u podstaw koncepcji działania środowiska „Dziś i Jutro” oraz PAX-u⁶.

Niemniej, aby miała ona jakiegokolwiek szanse powodzenia, Piasecki musiał zyskać poparcie władz komunistycznych, Kościoła katolickiego oraz społeczeństwa. Tymczasem, o ile komuniści udzielili mu w latach czterdziestych

i Nauki Humanistyczne” 2001, z. 9, s. 95–105. O podłożu teologicznym i filozoficznym wieloświatopoglądowości w refleksji Piaseckiego zob. P.H. Kosicki, op. cit., s. 285–395. W opracowaniu MSW z 1986 r. stwierdzano, iż „Piasecki był zawsze głównym motorem działalności PAX-u, jego politycznym i ideologicznym przywódcą oraz twórcą koncepcji tzw. wieloświatopoglądowości, która stanowiła zasadniczą wykładnię polityczną założeń PAX-u”. AIPN, BU 01305/676, Bolesław Piasecki. Prezes Stowarzyszenia PAX, k. 48. W tymże opracowaniu oceniano, że celem minimum Piaseckiego było przekształcenie PAX-u w partię polityczną, zaś celem maksimum – sytuacja, w której uznanie przez komunistów pluralizmu światopoglądowego doprowadzi do istnienia „dwóch równorzędnych partii socjalistycznych: marksistowskiej i katolickiej, przedstawiających narodowi do akceptacji w ogólnych wyborach dwa alternatywne programy socjalistycznego rozwoju kraju”. Dla realizacji tych celów przywódca Stowarzyszenia miał posługiwać się, w ocenie MSW, polityką faktów dokonanych. Ibidem, k. 76–83. Grupa Piaseckiego odniosła się do politycznej przeszłości szeregu swych działaczy m.in. w 1947 r., wskazując na zupełny brak ciągłości ideowej między Ruchem Narodowo-Radykalnym, Konfederacją Narodu a „Dziś i Jutro”, wynikający z rozbieżności uwarunkowań przedwojennych, wojennych i powojennych. Z. Przetakiewicz, *O.N.R. – Konfederacja Narodu*, „Dziś i Jutro” 1947, nr 14–15, s. 1.

⁴ AIPN, BU 0648/59/1, Stenogram z posiedzenia aktywu warszawskiego z dnia 11 VI 1959 r., k. 231.

⁵ AIPN, BU 0648/49/1, Referat wygłoszony na zebraniu centralnego zespołu akademickiego w dniu 22 V 1960 r., k. 243–273.

⁶ Wskazywał na to jeden z ideologów ruchu, Józef Wójcik. AIPN, BU 0648/46/1, Józef Wójcik, Historia Stowarzyszenia PAX /referat przeznaczony do wykorzystania na zebraniach z kandydatami/, k. 15–19. Zob. też: *Realizm (wytyczne)*, „Dziś i Jutro” 1947, nr 30, s. 1.

pewnych koncesji organizacyjnych i prasowych, niechętnie zapatrywali się na jego ambicje ideologiczne. W latach pięćdziesiątych udało się Piaseckiemu faktycznie zmajoryzować i podporządkować sobie prorożimowy ruch księży patriotów dzięki Komisji Intelktualistów i Działaczy Katolickich, a następnie Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich⁷. Jednakże ceną za pewne możliwości działania była konieczność znaczącego poparcia polityki władz wobec Kościoła w Polsce. Ruch Piaseckiego starał się lawirować przed internowaniem prymasa Wyszyńskiego pomiędzy niedrażnieniem władz a próbami mediacji między nimi a episkopatem. Jednakże kroki, które podejmował, skutkowały rosnącą niepopularnością jego działalności. Sam Kościół zaś, jeszcze podczas prymasostwa Augusta Hlonda, mimo początkowej ufności, z rosnącą podejrzliwością odnosił się do działań grupy „Dziś i Jutro”. Prymas Stefan Wyszyński natomiast dość chętnie korzystał z mediatorskich usług Piaseckiego i innych działaczy ruchu katolików „społecznie postępowych”⁸, ale krytycznie odnosił się do jego ideologii, jak i sceptycznie zapatrywał się na możliwości realizacji jego koncepcji politycznych. Chociaż początkowo istniały pewne formy współpracy między „ruchem nienazwanym” a środowiskiem

⁷ Z ofensywnych celów PAX-u wobec ruchu księży patriotów doskonale zdawano sobie sprawę w UdSW. W wewnętrznym opracowaniu jednoznacznie stwierdzano: „Co ostatecznie doprowadziło do rozwiązania Komisji Księży? Istnieje jedna zasadnicza przyczyna i długofalowa, drobiazgowo przygotowana, prowadzona przy użyciu wszelkich dostępnych środków akcja Stowarzyszenia «PAX». [...] Kierownictwu «PAX-u» Komisja przy Froncie [Komisja Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego, następczyni Komisji Intelktualistów i Działaczy Katolickich] była potrzebna dla własnych celów politycznych: jak już zostało powiedziane – dała możność majoryzowania i eliminowania Komisji Księży, stanowiącej niebezpieczną konkurencję”. AAN, Urząd do Spraw Wyznań (zesp. 1587) (dalej: UdSW), Zespół Studiów i Dokumentacji, 136/199, Analiza działalności postępowych organizacji w Polsce po II wojnie światowej, k. 5, 14. W 1953 r. na posiedzeniu Wojewódzkiej Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich w Krakowie mówiono: „Ten ruch i to jego ujednostajnienie jest bardzo potrzebne, dotychczas pracowaliśmy w pewnych odłamach [...]. Obecnie te wszystkie nurty byłyby złączone w jedną całość [...] potrzebujemy tej jedności, potrzebuje jedności Naród i nasz ruch katolicki, który wprzął się do tego Frontu Narodowego”. Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr), Wojewódzki Komitet Frontu Jedności Narodu w Krakowie (zesp. 29/836/0) (dalej: FJNKr), 7, Protokół z Wojewódzkiego Zjazdu Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich, przy Woj. Kom. Frontu Narodowego, odbytego w dniu 20 X 1953 r. w Auli U.J. w Krakowie, k. 9. W 1955 r. Andrzej Micewski, jeden z bliskich współpracowników Piaseckiego, stwierdził, że w ostatnim czasie powstała atmosfera do pełnego „zjednoczenia” ruchu duchowieństwa i inteligencji katolickiej współpracujących z władzami. ANKr, FJNKr, 108, Protokół ze Zjazdu Księży odbytego w dniu 19 VII 1955 r. w Krakowie, k. 13. Natomiast już w 1950 r. uznał, że działalność Komisji Intelktualistów i Działaczy Katolickich jest działaniem dywersyjnym wobec organizowania ruchu księży przez komunistów. AIPN, BU 0648/46/2, Doniesienie agenturalne z dn. 13 XI 1950 r., k. 120.

⁸ Sam Piasecki i jego otoczenie wysoce pozytywnie oceniali porozumienie państwo-Kościół z 14 IV 1950 r. Ibidem, Doniesienie agenturalne z dnia 26 IV 1950 r. Reakcja na podpisanie umowy Rząd-Episkopat, k. 141–142, Dyskusja przedstawicieli „Dziś i Jutro”, k. 156–162.

„Tygodnika Powszechnego”, coraz silniejszy flirt Piaseckiego z komunistami warunkował wzrastający antagonizm obu grup katolików świeckich⁹.

Przejęcie „Tygodnika Powszechnego”, sprawa indeksu watykańskiego dla „Dziś i Jutro” oraz „Zagadnień istotnych”, postawa wobec internowania Prymasa czy procesu bpa Czesława Kaczmarka spychały w oczach hierarchii i laikatu PAX na pozycje zupełnie wasalne wobec komunistów. Stosunek Piaseckiego do procesów odwilżowych, którego symbolem stał się głośny artykuł *Instynkt państwowy*, pogłębił jeszcze społeczną nieufność do tego obozu politycznego traktowanego jako agentura komunistów w katolicyzmie polskim. Fronda z 1955 r. i „secesja” z 1956 r. zdawały się zwiastować upadek nie tylko znaczenia PAX-u, ale i samej organizacji. Niespodziewane poparcie, jakie udzielił Piaseckiemu Władysław Gomułka, „uratowało” Stowarzyszenie, które jednak musiało poddać pewnej redefinicji nie tyle założenia teoretyczne, co taktyczne swych koncepcji¹⁰.

⁹ J. Mysiakowska-Muszyńska, *Zabiegi o legalizację Stronnictwa Narodowego w kraju w latach 1945–1947*, Warszawa 2011, s. 198–205; J. Pietrzak, *Prymas Polski kardynał August Hlond a grupa katolików „Dziś i Jutro”, w: Komu służył PAX. Materiały z sympozjum od PAX-u do Civitas Christiana zorganizowanego przez Katolickie Stowarzyszenie Civitas Christiana 30–31 stycznia 2008 roku*, red. S. Bober, Warszawa 2008, s. 93–106; P.H. Kosicki, op. cit., s. 235–240, 340–354; J. Hagmajer, *Początki PAX-u, „Kierunki”* 1983, nr 48, s. 9; *Dziennik Jana Dobraczyńskiego*, w: *Archiwum Narodowej Demokracji*, t. 1, red. J. Engelgard, M. Motas, Warszawa 2013, s. 221; AKSCCh, [Zespół akt dotyczących Aleksandra Bocheńskiego], VII A–305, Jak doszło do..., k. 17–19, 22–24; AIPN, BU 0648/155 [cz. 2], Opracowania i doniesienia agenturalne dotyczące Bolesława Piaseckiego, k. 268; P.H. Kosicki, op. cit., s. 235–240, 340–354, 375–387; E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009, s. 138–140; A. Micewski, *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*, t. I, [Warszawa 1983], s. 68–69, 84–85, 90–93, 98, 100, 107, 111–121, 129–135; S. Wyszyński, *Pro memoria. Zapiski z lat 1948–1949 i 1952–1953*, Warszawa 2007, s. 95, 295, 549, 555, 584–586. Sekretarz Episkopatu Zygmunt Choromański krytykując zarówno teologiczne, jak i polityczne aspekty działalności i myśli ruchu Piaseckiego, pisał w liście do Stowarzyszenia „PAX” w czerwcu 1952 r.: „Pamiętać by należało, że błędy przeciw doktrynie katolickiej popelniać można nie tylko przy omawianiu wiary, dogmatu i obyczajów, lecz także a dziś może nawet z fatalniejszym skutkiem, przez niewłaściwe ujmowanie spraw politycznych i społecznych. Przewidywania ś.p. ks. Kardynała A. Hlonda niestety sprawdziły się – błędy, które popelnia Zespół «Pax» zmuszają Episkopat Polski do jeszcze jednego ostrzeżenia pod adresem panów”. AIPN, BU 0648/46/2, List Sekretarza Episkopatu Polski biskupa Zygmunta Choromańskiego do Stowarzyszenia i Spółki Wydawniczej „PAX”, Warszawa, 20 VI 1952 r., k. 208.

¹⁰ B. Piasecki, *Instynkt państwowy*, „Słowo Powszechne” 1956, nr 248, s. 3; A. Micewski, *Katolicy w potrzasku. Wspomnienia z peryferii polityki*, Warszawa 1993, s. 46–50; J. Frankowski, *W sprawie naszego programu, „Za i przeciw”* 1957, nr 29, s. 1–2; J. Engelgard, op. cit., s. 99–100; A. Dudek, G. Pytel, op. cit., s. 241–251; A. Dudek, *Stowarzyszenie PAX w systemie politycznym Polski Ludowej w świetle dokumentów*, w: *Ze studiów...*, s. 94; A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia. Środowiska katolików świeckich przed i po Październiku 1956*, w: *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. nauk. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014, s. 79–83; AIPN, BU 0648/53/2, Doniesienie informacyjne, Warszawa, 20 II 1957 r., k. 269–272. O frondzie

Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte były w tym kontekście czasem nowych przedsięwzięć inicjowanych przez samego Piaseckiego i jego współpracowników w celu przybliżenia urzeczywistnienia idei wieloświatopoglądowości. Polegały one na zwiększeniu wpływów PAX-u i jego zasięgu organizacyjnego, aby uzyskać zgodę Gomułki na przekształcenie Stowarzyszenia w partię polityczną. To ostatnie stanowiło zasadniczy warunek procesu zastępowania władzy partii marksistowskiej przez ugrupowanie katolików „społecznie postępowych”. Celem niniejszego artykułu jest analiza stosunku do PAX-u czynnika, który swymi opiniami niejako kształtował poglądy najwyższych władz partyjno-państwowych na inicjatywy ideologiczno-organizacyjne ruchu Piaseckiego – Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) w okresie rządów Gomułki i Edwarda Gierka. Baza źródłowa obejmuje materiały zgromadzone w Instytucie Pamięci Narodowej, dotyczące PAX-u i jego działaczy. Funkcję pomocniczą spełniły zbiory zespołu Urzędu do Spraw Wyznań (UdSW) odnoszące się do analizowanej tematyki, znajdujące się w Archiwum Akt Nowych.

Analiza zapatrywań MSW w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych na koncepcje polityczne PAX-u stanowi przyczynek do refleksji nad stosunkiem władz Polski Ludowej do środowisk katolików świeckich, ich ideologii i politycznych ambicji. Był on zmienny i zależny od fluktuacji na szczytach władzy, co z kolei miało przełożenie na taktykę i strategię polityczną tych ugrupowań¹¹.

Sam Gomułka zdecydowanie negatywnie odnosił się do wieloświatopoglądowości, stwierdzając, że filozofia katolicka jest zasadniczo obca światopoglądowi socjalistycznemu, zaś jakakolwiek partia katolicka w Polsce rychło stałaby się narzędziem episkopatu¹². Sekretarz Komitetu Centralnego (KC) wyraził nawet w 1961 r. pogląd, że PAX nie dąży bynajmniej do „budowania socjalizmu” i gdyby nie miał on jakichkolwiek, nielicznych, pozytywnych stron, zostałby zlikwidowany¹³. W samym Stowarzyszeniu zdawano sobie sprawę z tego stanu rzeczy – informowano po rozmowach kierownictwa ruchu z Gomułką, że I sekretarz oceniał światopogląd katolicki jako pełniący „wsteczną funkcję społeczną”, czego nie był w stanie zmienić PAX, jednoznacznie krytycznie

z 1955 r. zob. T. Sikorski, *Fronda. Rozłam w Stowarzyszeniu PAX w 1955 roku. (Geneza – przebieg – konsekwencje)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1, s. 201–227.

¹¹ Wstępnie i w zarysie tematykę stosunku do PAX-u organów bezpieczeństwa Polski Ludowej przedstawił Krzysztof Busse, zwracając jednak uwagę na ogólne tendencje i metody operacyjnego rozpracowania. Stąd też niniejszy tekst znać należy za rozszerzający tę problematykę w zaznaczonym kierunku. K. Busse, *Wróg czy sojusznik? Stowarzyszenie PAX pod kontrolą aparatu bezpieczeństwa*, w: *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017, s. 97–122.

¹² AIPN, BU 1585/21989, Informacja dot. rozmów kierownictwa KC PZPR z kierownictwem Stow. PAX, Warszawa, 4 III 1961 r., k. 3; B. Bankowicz, *W labiryncie wieloświatopoglądowości...*, s. 62.

¹³ A. Dudek, op. cit., s. 95–97.

odnosząc się także do idei wieloświatopoglądowości. W świetle tego uznano za konieczne wstrzymanie się z forsowaniem jej na szeroką skalę¹⁴. Równocześnie Piasecki stwierdził nieodzowność uczestnictwa w „budownictwie socjalistycznym”, nawet w wąsko zakreślonej przez partię skali¹⁵.

Piasecki nigdy nie cieszył się pełnym zaufaniem komunistów, którzy pamiętali o jego przedwojennej i wojennej działalności oraz podejrzliwie zapatrywali się na jego ambicje polityczne i ideologiczne¹⁶. On sam także świadomy był swej niskiej pozycji zarówno wobec Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR), jak i Kościoła, stąd też dążył do pozyskania roli „pełnoprawnego sojusznika” komunistów, która szczególnie wzmacniałaby jego rangę w kontaktach z episkopatem¹⁷. Na naradzie kierowników oddziałów terenowych w październiku 1959 r. jednoznacznie stwierdził konieczność upowszechnienia przekonania, że rozwój socjalizmu wiąże się z dążeniem do jego „wieloświatopoglądowego ujęcia”¹⁸. Istotnym aspektem działalności PAX-u w kierunku urzeczywistnienia zasady socjalizmu wieloświatopoglądowego było także pozyskiwanie duchowieństwa dla ruchu „społecznie postępowego”¹⁹. Generalnie, oceniając rozmowy z przywódcami PZPR w gronie najbliższych współpracowników, Piasecki wyrażał swoje przygnębienie z powodu niedoceniań przez komunistów pozytywnych aspektów jego działalności

¹⁴ AIPN, BU 0648/48/2, Doniesienie, Warszawa, 25 II 1961 r., k. 208–209.

¹⁵ AIPN, BU 1585/21989, Informacja dot. rozmów kierownictwa KC PZPR z kierownictwem Stow. PAX, Warszawa, 4 III 1961 r., k. 7.

¹⁶ A. Dudek, op. cit., s. 77–78; AIPN, BU 0648/53/1, Informacja dot.: Stowarzyszenia „PAX”, Warszawa, 28 IX 1957 r., k. 221–222.

¹⁷ AIPN, BU 01210/156, Ag. Doniesienie, Warszawa, 2 V 1958 r., k. 4. Piasecki miał stwierdzić w kwietniu 1958 r.: „nie widzimy możliwości działania przeciw Partii albo w niezgodzie z jej założeniami, bo to w naszych warunkach musiałyby okazać się po prostu nierealne i doprowadzić do likwidacji ruchu przy pierwszej lepszej okazji”. Implikowało to taktykę działania, w tym sposoby forsowania zasady wieloświatopoglądowości. Ibidem, k. 5.

¹⁸ Ibidem, Informacja dot.: sytuacji w Stowarzyszeniu „PAX”, Warszawa, 27 X 1959 r., k. 139.

¹⁹ Ryszard Reiff na zebraniu sekretariatu PAX-u w listopadzie 1961 r. mówił, że „Stowarzyszenie PAX już od kilkunastu lat podtrzymuje pogląd, że najpewniejszą bazą społeczną i gwarantem pewności [...] normalizacji wypracowanej w drodze dwustronnych rozmów między episkopatem i rządem, jest świadomość duchowieństwa podlegająca procesowi socjalizacji i przeobrażeniu w kierunku społecznie postępowym”. Służyć to miało zbliżeniu Stowarzyszenia z hierarchią. Podkreślano na tym spotkaniu także znaczenie propagowania postawy „budowniczych socjalizmu o światopoglądzie katolickim” jako użytecznego dla celów politycznych Stowarzyszenia. AIPN, BU 0648/56/1, Zebranie sekretariatu z dnia 21 XI 1961 r., k. 271, 277–278. Reiff posunął się nawet do następującego stwierdzenia: „W wielkiej propozycji dziejowej Marksa i Lenina pociągnęła nas rewolucyjna wizja nieograniczonego postępu we wszystkich dziedzinach. Stowarzyszeniu PAX, ruchowi społecznie postępowemu, czyniono zarzut, że zbyt wielkich ambicji. Ale prawda o naszych ambicjach brzmi bardzo prosto: nasza ambicja, to cząsteczka natchnienia międzynarodowego ruchu na rzecz zbudowania socjalizmu w skali światowej. A treścią jej, to nie katolicka partia w socjalizmie, ale socjalistyczny ruch w milionowych masach katolików”. Ibidem, k. 281.

i traktowania go jako czynnik będący w istocie wyrazicielem nieprzychylnych władzom tendencji episkopatu²⁰.

W MSW rozpatrywano działalność PAX-u w aspekcie zarówno bieżącym, jak i historycznym. Konstatowano, iż od schyłku lat czterdziestych ruch Piaseckiego przyjął za nadrzędną ideę wieloświatopoglądowości, rozumianą jako teza, że „socjalizm nie jest związany integralnie ze światopoglądem materialistycznym i że może być realizowany również przez katolików”, opierając się na gruncie afirmacji rzeczywistości politycznej i ekonomicznej²¹. W lutym 1961 r. stwierdzono dążenie PAX-u do znacznego poszerzenia ram organizacyjnych i ekspansji w terenie, co oceniano zdecydowanie negatywnie²², podobnie jak próby częściowego wyemancypowania się spod kurateli partii. Konstatowano, że struktura władz centralnych Stowarzyszenia czytelnie zaczyna upodabniać się do partii politycznej²³. Rok wcześniej zauważono, iż PAX pragnie przyjęcia przez PZPR opinii, że ruch Piaseckiego jest jedyną autentyczną i znaczącą polityczną grupą katolików²⁴. Już w 1958 r. spostrzeżono, że pomimo pewnej żywiowości i braku spójnej koncepcji w działaniach ruch dążył do przekształcenia się w „stronnictwo świeckie”, co, podobnie jak wzrost aktywności wśród „środków bezpartyjnych”, niepokoiło Służbę Bezpieczeństwa²⁵. Zainteresowanie MSW wzbudzała także koncepcja Piaseckiego powołania „referatu poselskiego” pod kierownictwem Jerzego Hagmajera, który miał koordynować działania penetrujące środowiska kulturalne, społeczne, naukowe i techniczne²⁶. Jak się wydaje, zamysł ten mógł służyć poszerzeniu bazy społecznej „lewicy katolickiej”, a przez to uzyskaniu argumentu dla realizacji idei wieloświatopoglądowości.

Po rozmowie Gomułki z kierownictwem PAX-u na początku 1961 r. stwierdzono w Wydziale Administracyjnym KC (opracowanie w tej sprawie sporządzili Antoni Alster, Jerzy Sztachelski, Kazimierz Witaszewski i Wiesław Ociepka), że chociaż afirmacja ustroju socjalistycznego przez Stowarzyszenie decyduje o jego ocenie pozytywnej, niemniej zauważyć można w jego działalności szereg błędnych koncepcji ideologicznych i taktycznych. Stąd też

²⁰ AIPN, BU 0648/49/1, Informacja dot. komentarzy w związku z rozmowami kierownictwa Partii z kierownictwem Pax, Warszawa, 3 II 1961 r., k. 179–182.

²¹ AIPN, BU 0648/47/1, Notatka dot. katolickiego ugrupowania społecznego „PAX”, k. 48–49.

²² Ibidem, Notatka w sprawie Stowarzyszenia „PAX”, Warszawa, luty 1961, k. 44–46.

²³ Ibidem, Notatka dot. katolickiego ugrupowania społecznego „PAX”, k. 50–52.

²⁴ AIPN, BU 0648/49/1, Informacja dot. działalności Stowarzyszenia PAX w związku z obchodami XV-lecia, k. 215.

²⁵ AIPN, BU 0648/47/1, Informacja dot. działalności Paxu, Warszawa, 14 IV 1958 r., k. 154–155.

²⁶ AIPN, BU 0648/55/2, Notatka służbowa z dnia 25 IV 1961 r., Warszawa, 26 V 1961 r., k. 149; ibidem, Notatka służbowa z dnia 28 IV 1961 r., Warszawa, 29 IV 1961 r., k. 189; AIPN, IPN BU 0648/48/2, Doniesienie. Zadania referatu poselskiego, 23 IV 1961 r., k. 110–112; ibidem, Informacja dot. organizowanego przez kierownictwo PAX t.zw. zespołu poselskiego, Warszawa, 5 V 1961 r., k. 130–31; AIPN, IPN BU 0648/49/1, Informacja dot. działalności Stowarzyszenia „Pax” w ostatnim czasie, październik 1961, k. 77–79.

wyznaczono ruchowi Piaseckiego zadanie skupienia się przede wszystkim na tych środowiskach, do których partia ma problemy z dotarciem, w celu upowszechnienia tam światopoglądu socjalistycznego. Planowano także zażądać od kierownictwa PAX-u wycofania się z obowiązującej wykładni zasady wieloświatopoglądowości na rzecz takiej, która oznaczałaby „przy zabezpieczeniu przez państwo swobód religijnych obywateli, zdecydowanie angażowałyby ich w budownictwo socjalistyczne, nie wiązałyby tego z postulatem tworzenia partii katolickiej; akcentowałyby potrzebę współpracy i współżycia społecznego ludzi różnych wyznań w duchu tolerancji”. Nawet tak ujęta teza powinna być stosowana tylko na użytek wewnętrzny Stowarzyszenia. Planowano także zahamować dążenia do przekształcenia PAX-u w partię polityczną drogą zmian w statucie i zmuszenia go do skupienia się na działalności wydawniczej oraz organizacyjnej uzgadnianej każdorazowo z partią. Zamierzano również ukrócić ekonomiczną pozycję Stowarzyszenia i skłonić je do zajęcia bardziej konfrontacyjnej postawy wobec episkopatu oraz poddać je ścisłej kontroli PZPR i odpowiednich resortów²⁷.

Piasecki przedstawił sprawozdanie z rozmów na zebraniu Zarządu Głównego Stowarzyszenia w lutym 1961 r. Nie ukrywał negatywnego stosunku komunistów do zasady wieloświatopoglądowości i ambicji PAX-u związanych z zamiarem przekształcenia go w partię polityczną. Uznawał za niezbędne w tej sytuacji jeszcze większe zaangażowanie w „budownictwo socjalistyczne”, jak konsekwentnie określał sojuszniczy stosunek do PZPR. Dać to miało większe atuty w dalszych negocjacjach. Stwierdzał, że zalecenia partii zasadniczo nie stoją w sprzeczności z konstytutywnymi dla ruchu „Wytycznymi”. Stąd też, przy całej ostrożności, drogą faktów dokonanych należało wzmacniać i rozbudowywać organizację, wykazując przy tym afirmatywny stosunek do rzeczywistości politycznej. MSW pozytywnie jednak oceniało wystąpienie Piaseckiego, jako wyraz uznania *de facto* decyzji partii w dziedzinie ograniczenia ambicji ideowych ruchu katolików „społecznie postępowych”²⁸. Już w maju 1961 r. przywódca PAX-u mówił o konieczności tworzenia pewnego „fermentu ideologicznego” w partii, ułatwiającego realizację jego koncepcji, oraz rozszerzenia propagandy wieloświatopoglądowości na duchowieństwo, przy uzyskaniu na to zgody komunistów²⁹.

Niemniej jednoznacznie na początku lat sześćdziesiątych oceniano w resorcie, że organizacyjna ofensywa Stowarzyszenia jest w ścisłym związku

²⁷ AIPN, BU 1585/21989, Wnioski, k. 8–13. Zob. też: AIPN, BU 0648/49/1, Z protokołu z posiedzenia na którym omówiono realizację postanowień Kierownictwa Partii w odniesieniu do stowarzyszenia PAX odbytego w dniu 28 I 1961 r., k. 194–195; ibidem, Wnioski dot. działalności katolickiego ugrupowania społecznego „PAX”, k. 197–208.

²⁸ AIPN, BU 0648/49/1, Informacja dot. posiedzenia Zarządu Głównego PAX w dniu 10 II 1961 r., k. 24–31.

²⁹ Ibidem, Informacja dot. obrad Zarządu Głównego PAX w dn. od 23 do 26 V 1961 r., Warszawa, 3 VI 1961 r., k. 120.

z ideą wieloświatopoglądowości. Miała ona wówczas oznaczać przekonanie o możliwości i potrzebie równorzędnego uznania materializmu i katolicyzmu, a przez to stronnictwa lewicy katolickiej za równoprawnego partnera partii komunistycznej. Stwierdzano, że według koncepcji ruchu Piaseckiego państwo winno nie tylko stać się neutralne światopoglądowo, co rozumiano jako zaprzestanie polityki konfrontacji z Kościołem, ale także okazywać poparcie światopoglądowi religijnemu. PAX-owcy mieli zdecydowanie dążyć do zdobycia przez swoje Stowarzyszenie pozycji partii politycznej, nie wahając się stosować polityki faktów dokonanych. Zdaniem MSW, tworząc własną ideologię, Piasecki starał się nadać ruchowi charakter awangardy i strażnika doktryny socjalizmu przed rewizjonizmem, co oceniano jako kompilację „założeń Partii z impresjami Piaseckiego dokonaną z pozycji głównie lewackich, pseudopryncypialnych w stosunku do polityki Partii, chociaż nie brak tam i sformułowań typu liberalno-opportunistycznego”. Równocześnie stwierdzano, że PAX dąży do aktywizowania Kościoła na rzecz afirmacji ustroju socjalistycznego, co oznaczało „przelicytowanie” stanowiska komunistów, którzy pragnęli jedynie, aby katolicy „nie przeszkadzali w budowaniu socjalizmu”. Konstatowano krytycznie, że

całokształt koncepcji programowo-ideologicznych „PAX-u” w wielu zasadniczych punktach wykazuje rozbieżność z programem Partii i jest zamiast czynnika pomocniczego jeszcze jednym problemem wymagającym podjęcia interwencyjnego wysiłku Partii. „PAX” nadużył pomocy Partii, która polegała na chronieniu go przed licznymi atakami i nieatakowany rozwinął własną „niezależną” platformą polityczną. Tak silne dążenia „PAX-u” do uzyskania suwerenności politycznej, stawiają problem podjęcia decyzji, których realizacja sprowadziłaby Stowarzyszenie do właściwej roli³⁰.

Ocena ta korespondowała z „Wytycznymi” Stowarzyszenia, według których zaden światopogląd polityczny nie powinien sobie rościć prawa do wyłączności w życiu publicznym. Stwierdzano także, że światopogląd religijny nie jest

³⁰ AIPN, BU 0648/47/1, Notatka dot. katolickiego ugrupowania społecznego „PAX”, k. 54–60. W innym opracowaniu MSW trafnie oceniano, że „Konsekwencją polityczną postulatu wieloświatopoglądowości ma być postulat krystalizacji dwóch zasadniczych sił politycznych w państwie socjalistycznym. Ma to być również pluralizm władzy. Obok partii marksistowskiej czynnikiem rządzącym ma być Stowarzyszenie «Pax». Inne podziały są nieistotne. Wieloświatopoglądowość zostaje sprowadzona do dwuświatopoglądowości – współistnienia dwu systemów filozoficznych. Walczy więc «Pax» o to współistnienie i polityczne współzależenie krajem”. AIPN, BU 0648/47/2, Informacja dot. aktualnej działalności Wojewódzkiego Oddziału Stowarzyszenia „PAX”, k. 201–202. Przy innej okazji zauważano, iż Piasecki informując „aktyw Stowarzyszenia” o niechęci partii wobec koncepcji wieloświatopoglądowości, prowadzi politykę faktów dokonanych, zalecając jednocześnie bardziej długofalową taktykę w stosunku do komunistów. Wzbudzało to wątpliwości w Stowarzyszeniu i zmuszało Piaseckiego do wyjaśnienia, że na drodze jego planom politycznym stoją tendencje rewizjonistyczne w partii. AIPN, BU 0648/49/1, Informacja dot. Stowarzyszenia „Pax” ze szczególnym uwzględnieniem okresu 1956–60, Warszawa, grudzień 1961, k. 7–9.

ściśle związany z kapitalizmem, zaś podziały klasowe nie przekładają się na światopoglądowe. Zaangażowanie katolików w socjalizm miało wygaszać konflikt między Kościołem a partią komunistyczną³¹.

Także w UdSW oceniano, że koncepcja PAX-u jest szkodliwa. Opinię taką wyrażano na podstawie wniosku o naturalnych skłonnościach postępowych katolików w Polsce Ludowej, które miały być hamowane przez ideologię syntezy katolicyzmu i marksizmu³². Doceniano jednak doniosłość propozycji ideologicznej Stowarzyszenia, odnoszącej się do możliwości współpracy katolików z władzami, niemniej przestrzegano przed osobistymi ambicjami Piaseckiego i jego zdolnościami politycznymi³³. W 1960 r. sprawę widziano znacznie ostrzej:

„Wytyczne” są dokumentem szkodliwym, mętniackim, a jego kolportaż przynosić może znaczne szkody polityczne, tym bardziej, że zezwolenie na kolportowanie takiego właśnie dokumentu będzie niejako wyrazem aprobaty dla samej treści dokumentu. Należałoby nie tylko nie dopuścić do odbicia nowego nakładu, ale cofnąć zezwolenie na poprzedni i ściągnąć całą nierozprowadzoną część. Należałoby też wystąpić z wnioskiem o opracowanie [...] nowego dokumentu programowego, który oddawałby istotne zadania stawiane przed tym ruchem³⁴.

UdSW stwierdzał jednoznacznie, że PAX jako reprezentant „katolicyzmu społecznie-postępowego” ma służyć „stępieniu” antykomunistycznego ostrza nauczania Kościoła i skłonić katolików polskich do afirmacji rzeczywistości politycznej. Nie mogło to jednak oznaczać prób „budowania mostów” pomiędzy marksizmem a katolicyzmem na gruncie światopoglądowym, gdyż byłoby to „niepotrzebne, bezowocne i błędne zarówno z punktu widzenia marksistowskiego jak katolickiego”. Za szkodliwe uznawano nawet przyjmowanie przez PAX elementów materialistycznej doktryny ekonomicznej. Konstatowano, że działalność ruchu Piaseckiego powinna opierać się na gruncie „solidarności i współodpowiedzialności narodowej”, włączając się w ideologię Frontu Narodowego. Niemniej oceniano, że PAX spełnia trudną do przecenienia rolę w przyciąganiu katolików do hasła „budownictwa socjalistycznego” i zwalczaniu „reakcyjnych tendencji” w katolicyzmie polskim. Jednakże jego zadanie polityczne miało ograniczać się jedynie do tej czysto wasalnej wobec polityki komunistów funkcji³⁵.

³¹ AIPN, BU 0648/47/1, Wytyczne [Stowarzyszenia „PAX”], k. 63–75.

³² AAN, UdSW, Zespół Studiów i Dokumentacji, 136/199, Analiza działalności postępowych organizacji w Polsce po II wojnie światowej, k. 11.

³³ AAN, UdSW, Zespół Radców, 74/76, J. Krasnowolski, Środowisko PAX a katolicki ruch społecznie-postępowy w Polsce, Warszawa, 5 VIII 1955 r., k. 1–21.

³⁴ Ibidem, Uwagi do „Wytycznych” programowych Stowarzyszenia „PAX”, Warszawa, 6 XII 1960, k. 11.

³⁵ Ibidem, Zasadnicze założenia katolickiego ruchu społecznie-postępowego, 7 V 1957, k. 124–130. Krytycznie odnoszono się także do prób wywierania przez prasę PAX-owską

Stąd też naturalne zainteresowanie UdSW wzbudzać musiały głosy działaczy Stowarzyszenia, według których „fakt posiadania światopoglądu idealistycznego nie stoi w sprzeczności z udziałem w budowie socjalizmu i że przekonania katolickie nie tylko nie stoją na przeszkodzie w wykonaniu patriotycznego obowiązku obywatela, lecz jeszcze więcej zobowiązują go wobec ojczyzny”³⁶.

UdSW krytykując koncepcję wieloświatopoglądowości, musiał także wysoce negatywnie oceniać pomysł przekształcenia Stowarzyszenia „PAX” w partię polityczną. Stąd też dowodem machiawelizmu politycznego Piaseckiego są słowa, jakie wypowiedział jego bliski współpracownik, Adolf Gozdawa-Reutt, kierownik stołecznego PAX-u, w rozmowie z kierownikiem Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Rady Narodowej Warszawy w lutym 1966 r.:

skutecznym antidotum na przywłaszczenie sobie przez Wyszyńskiego przywództwa katolików w Polsce byłoby powołanie w Polsce partii lewicy katolickiej, która – stojąc na gruncie socjalizmu – objęłaby rolę kierowniczą postępowych katolików i stopniowo, rozszerzając swoje wpływy wśród wierzących, ograniczałaby możliwości politycznego oddziaływania przez episkopat i kler na społeczeństwo i sprowadziłaby go tylko i wyłącznie do roli kierownictwa religijnego³⁷.

W 1965 r. Departament IV MSW oceniał, że próba zwiększenia liczby oddziałów powiatowych PAX-u stanowi oczywisty wyraz tendencji przekształcenia go w „Stronnictwo polityczne katolików”. Stwierdzono, że „istotnym elementem warunkującym założenie oddziału powiatowego, będzie ocena stopnia aktywizacji klerikalnej w danym terenie, a z drugiej strony stan ilościowy i przygotowanie ideowo-polityczne kadry paksowskiej do realizacji zadań Stowarzyszenia”³⁸. Ciągle jednak, jak się wydaje, obowiązywała teza z 1958 r., że działalności lokalnych oddziałów Stowarzyszenia trudno przypisywać cechy „antysocjalistyczne”³⁹.

W listopadzie 1965 r. kierownictwo PZPR ponownie spotkało się z przywódcami PAX-u. Powtórzono wówczas wytyczne z 1961 r. Jednoznacznie zanegowano możliwość przekształcenia Stowarzyszenia w partię polityczną, motywując to obawą przed napływem do takiego ugrupowania „reakcyjnych elementów”. Za pozbawioną podstaw uznano tezę, że partia nie jest w stanie

nacisków na partię w sprawach społecznych i ekonomicznych. Ibidem, W. Wanat, Prasa „PAX” / „Kierunki”, „Wrocławski Tygodnik Katolików”, „Katolik”, „Nowy Nurt”, „Zorza Świąteczna” – 24 XII 1958 – 8 III 1959 r./, Warszawa, 12 III 1959 r., k. 147–150.

³⁶ AAN, UdSW, Wydział Ogólny i Stowarzyszeń, 89/67A, Notatka, 19 V 1962 r., k. 26.

³⁷ AAN, UdSW, Wydział Ogólny i Stowarzyszeń, 89/80A, Notatka z rozmowy przeprowadzonej w dniu 15 II 1966 r. z ob. Adolfem Reutt-Gozdawą, kierownikiem Stołecznego Oddziału Stow. Katolików „PAX”; rozmowa odbyła się w Wydziale do Spraw Wyznań PRM m.st. W-wy, Warszawa, 17 II 1966 r., k. 15–16.

³⁸ AIPN, BU 0648/47/1, Notatka, Warszawa, 27 X 1965 r., k. 116.

³⁹ Ibidem, Informacja dot. działalności Paxu, Warszawa, 14 IV 1958 r., k. 150.

przyciągnąć do swej ideologii katolików bez pomocy stronnictwa katolickiego. Kwestie dotyczące tego postulatu nakazano usunąć także z „Wytycznych”. Piasecki starał się jednak obejść zalecenia partii⁴⁰. W marcu 1970 r. w wewnętrznych materiałach stwierdzano:

„dążące do socjalistycznego państwa pryncypialnie wieloświatopoglądowego, Stowarzyszenie PAX dąży tym samym do tego, aby w polityce państwowej obowiązywały właśnie owe wspólne kryteria wartości i światopoglądu chrześcijańskiego i światopoglądu marksistowskiego, a więc obu reprezentatywnych na gruncie polskim światopoglądów prometejskich i poznawczo-optimistycznych. Przy czym chodzi nam o pryncypialne uznanie wieloświatopoglądowości, nie tylko o pragmatyczny stosunek do tej sprawy. Drogą realizacji tego dążenia jest sojusznictwo, skuteczne sojusznictwo z pozycji inspiracji światopoglądowej chrześcijańskiej – wobec partii⁴¹.”

Sumując niejako koncepcję PAX-u, na początku lat siedemdziesiątych oceniano, że oznacza ona dążenie do tego, ażeby

polityczne poparcie wierzących dla programu budowy socjalizmu przekształcić w poparcie ideowe wynikające ze światopoglądu katolickiego. Można to osiągnąć [w mniemaniu Stowarzyszenia] jedynie wówczas, gdy państwo socjalistyczne stanie się neutralne światopoglądowo i powstanie w Polsce chrześcijańskie stronnictwo polityczne, sojusznicze wobec partii, które będzie uzasadniało udział katolików w budownictwie socjalizmu względami światopoglądowymi. Do roli takiego stronnictwo predestynowany jest jedynie PAX⁴².

Rzecz jasna z taką oceną sytuacji politycznej przez Piaseckiego MSW nie zgadzało się ze względów zasadniczych⁴³.

Po wydarzeniach Grudnia '70 Piasecki mógł mieć pewne nadzieje na przekształcenie PAX-u w partię polityczną⁴⁴. Przekonanie o tym, że Stowarzyszenie może ideologicznie zmajoryzować partię komunistyczną, było żywe

⁴⁰ AIPN, BU 01305/676, Bolesław Piasecki. Prezes Stowarzyszenia PAX, k. 109–111.

⁴¹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 93/22, Wewnętrzno-katolickie zadania Stowarzyszenia PAX, marzec 1970, k. 36.

⁴² AIPN, BU 0639/223, Informacja o roli i perspektywach działalności PAX, ChSS i Znak, 26 V 1972 r., k. 28.

⁴³ W tym samym opracowaniu konstatowano: „W związku z występującymi w Stowarzyszeniu PAX tendencjami do przekształcenia się w stronnictwo polityczne należy wyjaśnić nosicielom tych tendencji, że nie ma w naszym kraju potrzeby organizowania partii politycznej o charakterze wyznaniowym. Równocześnie należy zażądać od kierownictwa PAX zaniechania wszelkich bezpośrednich działań na rzecz przekształcenia Stowarzyszenia w partię”. Ibidem, k. 35.

⁴⁴ Marek Kabat, działacz PAX-u, jego pośrednik w kontaktach z Gierkiem jeszcze z okresu, gdy ten stał na czele PZPR w Katowicach, był autorem notatki z 23 XII 1970 r., jasno stwierdzającej konieczność przekształcenia Stowarzyszenia w stronnictwo polityczne lub co najmniej połączenia ze Stronnictwem Demokratycznym i zmajoryzowania go. Postulaty te sformułował też Piasecki w liście do Gierka z 26 XII 1970 r. A. Dudek, op. cit., s. 107–114.

wśród jego działaczy jeszcze w latach siedemdziesiątych. W listopadzie 1975 r. czołowy reprezentant nurtu realistycznego w Stowarzyszeniu, Bocheński wyraził pogląd, że wobec ideowego marazmu PZPR PAX ze swoimi koncepcjami i działalnością dociera do coraz szerszych rzesz społeczeństwa⁴⁵. Inny czołowy działacz Stowarzyszenia i jeden z najbliższych współpracowników Piaseckiego, Hagmajer w opracowaniu z 1973 r. starał się dowieść nie tylko, że wyznawanie wiary chrześcijańskiej nie pozostaje w jakiegokolwiek sprzeczności ze służeniem sprawie socjalizmu, ale także, że teza ta zdobywa coraz większą popularność w Kościele powszechnym. Twierdzeniami tymi silnie motywował PAX-owską doktrynę socjalizmu wieloświatopoglądowego⁴⁶. Z kolei w wewnętrznym opracowaniu PAX-u z 1973 r. optymistycznie oceniano, że nowa polityka wyznaniowa władz może być wstępem do podniesienia politycznej rangi Stowarzyszenia jako organizacji oraz jego ideologii⁴⁷, co wiązało się z utrzymaniem tezy, że

pojęcie ideologii socjalistycznej nie pokrywa się z pojęciem światopoglądu. W naszych polskich warunkach dwie motywacje światopoglądowe rozwijają zaangażowanie w jedną ideologię socjalistyczną. Jest oczywiście, że perspektywa rozwojowa naszej Ojczyzny, jedność narodu, szansa wykorzystania wszystkich sił społecznych na rzecz przyszłości, wiąże się integralnie z uzasadnionym patriotycznie i wewnątrz-socjalistycznie postępowaniem w kierunku wieloświatopoglądowości⁴⁸.

Podobnie w MSW ciągle żywa była obawa przed zbyt wieloideologicznymi i organizacyjnymi ambicjami Piaseckiego, skupiającymi się wokół doktryny o wieloświatopoglądowości i zamiaru przekształcenia PAX-u w stronnictwo polityczne⁴⁹. Dowód realizmu Piaseckiego i świadomości niepopularności tej koncepcji stanowiła wypowiedź na posiedzeniu Zarządu Głównego Stowarzyszenia, kiedy stwierdzono, że PZPR przyjął taktykę lekceważenia postulatów PAX-u ze względu na przekonanie o względnej słabości Kościoła w Polsce. Stąd też konieczne było postawienie postulatu o wieloświatopoglądowości z pozycji „wewnątrz-socjalistycznych”, podkreślając, że zasada ta może dotyczyć zarówno państwa, jak i partii. Równocześnie Piasecki konstatował: „nam nie chodzi o własną partię katolicką”⁵⁰.

⁴⁵ AIPN, BU 0365/54/3, Informacja dot. wypowiedzi Aleksandra Bocheńskiego, k. 137.

⁴⁶ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 93/22, J. Hagmajer, Chrześcijaństwo w walce o pokój i sprawiedliwość, k. 6–7, 15–30.

⁴⁷ Ibidem, Zadania ruchu społecznie-postępowego PAX na najbliższy okres, wrzesień 1973, k. 19–20.

⁴⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 93/23, Zadania Ruchu Społecznie Postępowego PAX /Tezy Referatu Zarządu Stowarzyszenia styczeń 1974 r./, luty 1974, k. 27.

⁴⁹ AIPN, BU 1585/22021, Informacja dot. Stowarzyszenia „PAX”, k. 36.

⁵⁰ AIPN, BU 0639/223, Informacja dot. posiedzenia Zarządu Stow. PAX w dniu 31 I 1974 r., Warszawa, 1 II 1974, k. 119. W listopadzie 1974 r. na posiedzeniu Zarządu Piasecki mówił: „nie zawsze sprawy najważniejsze są najpilniejsze. Gdybyśmy jutro powiedzieli Partii:

Niemniej w maju 1974 r. stwierdzano w MSW, że rozwój PAX-u przebiega w sposób „nieprawidłowy”, co związane jest z dążeniem do przekształcenia Stowarzyszenia w stronnictwo polityczne i forsowaniem doktryny o wieloświatopoglądowości socjalizmu. Rozrost organizacyjny i ideologiczne ambicje Stowarzyszenia zostały poddane szczegółowej analizie i krytyce. Zaniepokojenie wzbudzały też skuteczne próby zbliżenia z hierarchią kościelną. Konstatowano konieczność zakazania PAX-owi propagowania tezy o konieczności neutralizacji światopoglądowej państwa oraz o dyskryminacji obywateli ze względu na ich przekonania religijne, jak też zablokowania wszelkich możliwości działania na rzecz przekształcenia go w partię polityczną. Ponadto należało zwrócić uwagę na ukrócenie w publicystyce i propagandzie PAX-u też przedstawiających Kościół katolicki oraz „prawicowe i reakcyjne ugrupowania polityczne działające w latach wojny” w pozytywnym świetle. Niezbędne było także uderzenie w podstawy gospodarczej pozycji PAX-u⁵¹. Z kolei w UdSW w 1975 r. podkreślano konieczność hamowania „wybujałych aspiracji politycznych” Stowarzyszenia⁵².

O wieloświatopoglądowości była jeszcze mowa w publikacjach programowych PAX-u w latach osiemdziesiątych⁵³. W czerwcu 1980 r. Walne Zgromadzenie Sprawozdawczo-Wyborcze PAX-u depeszowało do Gierka, że w dalszym ciągu zmierza do budowania wspólnoty politycznej Polaków na gruncie porozumienia katolików i marksistów⁵⁴. Na tymże zebraniu w referacie sprawozdawczym stwierdzano, że „Wieloświatopoglądowość traktujemy jako warunek wstępny i element wiodący wielorakich złożonych procesów, które prowadzą do rozwoju demokracji socjalistycznej w ogóle”⁵⁵.

Niemniej śmierć Piaseckiego 1 I 1979 r. oraz kryzys przywództwa z tym związany, spotęgowany przez postawę zajętą przez PAX w latach 1980–1981, stepiły niejako ideologiczne ambicje ruchu. Po wprowadzeniu stanu wojennego, usunięciu Ryszarda Reiffa i powołaniu na stanowisko przewodniczącego

jedynym rozwiązaniem perspektywy Polski jest wieloświatopoglądowość, zaszkoźdilibyśmy sprawie. My powinniśmy wiedzieć, że realizacja obecnej polityki państwa jest realizacją ideologii socjalistycznej”. Ibidem, Informacja uzyskana ze źródła „Artur” w dniu 27 XI 1974 r. Dotyczy: przebiegu posiedzenia Zarządu Stowarzyszenia PAX w dniu 24 i 25 XI 1974 r., k. 247.

⁵¹ Ibidem, Notatka dot. aktualnej działalności polityczno-organizacyjnej i gospodarczej Stowarzyszenia PAX, Warszawa, 13 V 1974, k. 168–181.

⁵² AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 93/24, Informacja o działalności Stowarzyszeń katolików świeckich w 1974 r., k. 2.

⁵³ Sz. Balicki, *Polska szkoła myślenia patriotycznego jako doktryna ideowo-polityczna*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX. Dodatek do Biuletynu Wewnętrznego Oddziałów Stowarzyszenia PAX” 1980, nr 1, s. 74–91.

⁵⁴ AIPN, BU 1585/22026, Depesza Walnego Zgromadzenia Sprawozdawczo-Wyborczego Stowarzyszenia „PAX” do I sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka, Warszawa, 8 VI 1980, k. 1.

⁵⁵ Ibidem, Referat sprawozdawczy Komisji Rewizyjnej Stowarzyszenia PAX na Walne Zgromadzenie w dniu 8 VI 1980 r., k. 3.

Zenona Komendera Stowarzyszenie stało się czynnikiem afirmującym politykę gen. Wojciecha Jaruzelskiego, dopiero u schyłku lat osiemdziesiątych zdobywając się na próby niezależności w dziedzinie refleksji politycznej.

Twórca grupy katolików „społecznie postępowych”, dzięki swym wielkim ambicjom oraz skłonności do snucia maksymalistycznych wizji politycznych, usiłował podejmować polityczną grę z komunistami już u zarania Polski Ludowej. Koncepcja wieloświatopoglądowości, łącząca się z zamiarem przekształcenia Stowarzyszenia „PAX” w partię polityczną, była logicznym i naturalnym rozwinięciem koncepcji, które legły u podstaw grupy „Dziś i Jutro”. Piasecki mógł, wobec postawy Gomułki w stosunku do jego formacji politycznej wyrażonej na przełomie 1956 i 1957 r., sądzić, że I sekretarz KC PZPR pozytywnie odniesie się do jego politycznych planów. Przekonany był przy tym, że „socjalizm dwuświatopoglądowy” stanowi niejako logiczne następstwo systemu dyktatury partii marksistowskiej w Polsce – kraju o ogromnej pozycji społecznej Kościoła katolickiego. Jego próby realizacji tej doktryny natrafiały jednak na zdecydowany opór czynników decyzyjnych, zarówno w kierownictwie PZPR, jak i – w dużej mierze kształtujących jego zapatrywania w tej sprawie – czynnikach opiniodawczych: MSW i UdSW. Piasecki przyjął w 1945 r. motywowane politycznym realizmem przekonanie o trwałości sowieckiej hegemonii nad Wisłą. Niemniej doktrynersko trwał do końca swego życia w poglądzie o możliwości „przewyciężenia zwycięzcy” drogą wywalczenia szerokich koncesji dla ruchu lewicy katolickiej. Tymczasem zarówno Gomułka, jak i jego następca, mimo dzielących ich różnic w dziedzinie polityki wyznaniowej, jednoznacznie niechętnie odnosili się do koncepcji filozoficzno-światopoglądowych Piaseckiego, widząc w nich zagrożenie dla doktrynalnego monopolu marksistów oraz niebezpieczeństwo wzmocnienia pozycji katolików w Polsce Ludowej. Wizje takie jak: socjalizm wieloświatopoglądowy, „przewyciężenie zwycięzcy”, „Partia katolików świeckich” były w warunkach Polski Ludowej utopiami, skazanymi ze względu na samą doktrynę komunistów na pozostawanie jedynie w sferze koncepcji. Nie oznacza to bynajmniej, że wszelkie próby zdobycia koncesji od komunistów dla środowisk katolickich stanowiły jedynie polityczne marzycielstwo. Dotyczy to nie tylko polityki prymasa Wyszyńskiego czy środowiska „Tygodnika Powszechnego”, ale także PAX-u i w mniejszej mierze Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego. Polityczny realizm najbliższy jest swemu racjonalnemu ideałowi wówczas, gdy odchodzi od warunkowanych dogmatyczną, a nie logiczną analizą koncepcji. Dzieje stosunku czynników decyzyjnych w Polsce Ludowej do doktryny wieloświatopoglądowości w porównaniu z rzeczywistymi osiągnięciami Piaseckiego w dziedzinie politycznej w pełni tezę tę potwierdzają. Podobnie stosunek MSW do politycznych ambicji PAX-u każe zrewidować przekonanie, że Stowarzyszenie spełniało jedynie rolę w pełni wasalną i akceptowalną przez rządzących Polską Ludową.

Streszczenie

Stowarzyszenie „PAX”, założone i kierowane przez Bolesława Piaseckiego, pełniło istotną rolę w systemie politycznym Polski Ludowej. Jako organizacja katolików świeckich współpracujących z władzami komunistycznymi stanowiła dla tych ostatnich czynnik dodatni pod warunkiem, że nie wykraczała w swych koncepcjach i działaniach poza określone dla niej w Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej ramy. Toteż wszelkie przejawy politycznych ambicji Piaseckiego, przekładające się na jego prace teoretyczne i praktyczne, uznawano zarówno w partii, jak i w czynnikach jej podległych, odpowiadających za politykę wobec organizacji katolickich – organach bezpieczeństwa i Urzędzie do Spraw Wyznań – za zjawisko niepożądane. Niniejszy artykuł analizuje problematykę stosunku Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do koncepcji wieloświatopoglądowości socjalizmu, forsowanej usilnie przez PAX od momentu jego powołania do co najmniej schyłku lat siedemdziesiątych, w okresie rządów Władysława Gomułka i Edwarda Gierka. Doktryna ta oznaczała przekonanie, że w warunkach państwa socjalistycznego możliwe są współistnienie i współpraca dwóch światopoglądów uznających dogmaty socjalistyczne – materialistycznego i idealistycznego (chrześcijańskiego). Reprezentantem pierwszego miała być partia komunistyczna, drugiego – Stowarzyszenie „PAX”. W koncepcji Piaseckiego winno to oznaczać doprowadzenie do sytuacji, w której jego ruch najpierw uzyska status partii politycznej, a następnie stanie się równorzędnym partnerem komunistów w sprawowaniu rządów nad krajem.

Przekonanie to było zwalczane ze względów zasadniczych przez PZPR, MSW i UdSW. Przeprowadzana analiza wskazuje na przesłanki, dla których organy bezpieczeństwa PRL sabotowały doktrynę wieloświatopoglądowości, w dużej mierze torpedując koncepcję powołania partii katolików świeckich. Należały do nich względy doktrynalne: mniemanie o niemożności pogodzenia filozoficznych podstaw marksizmu i chrześcijaństwa oraz polityczne: obawa przed wytworzeniem czynnika politycznie nieprzewidywalnego i niebezpiecznego. Ponadto MSW wskazywało na konieczność sprowadzenia Stowarzyszenia do wyznaczonej mu przez czynniki decyzyjne roli politycznej – ośrodka przekonującego katolików polskich do afirmatywnego stosunku do Polski Ludowej, przy wyzbyciu się jakichkolwiek ambicji w sferze ideologicznej.

Spór pomiędzy MSW i UdSW a PAX-em, przekładający się na narastający konflikt między Gomułką a Stowarzyszeniem, dowodził dogmatyzmu zarówno I sekretarza KC PZPR, jak i Piaseckiego oraz ogromnych ambicji tego ostatniego. Niepowodzenie jego działań w zakresie urzeczywistnienia koncepcji wieloświatopoglądowości w latach 1956–1970 nie zraziło go do propagowania jej aż do końca życia.

The Multi-Outlook Socialism Concept of the PAX Association as Estimated by the Central State Security Organs of People's Poland under Władysław Gomułka and Edward Gierek (1956–1980)

The PAX Association, established and led by Bolesław Piasecki until his death, played important part within the political system of the Polish People's Republic. As an organisation of secular Catholics cooperating with the communist authorities, they were positive factor for the latter, provided that in their concepts and actions they did not go beyond the framework established by the Central Committee of the Polish United Workers' Party. For this reason, all manifestations of Piasecki's political ambitions which were rendered into his theoretical and practical works, were regarded both by the party and its subordinated organs responsible for the state policy towards Catholic organisations – state security services and the Office for Religious Affairs – as an undesirable occurrence.

The present article analyses the problem of attitude of the Ministry of Internal Affairs towards the concept of “multi-outlook socialism”, pushed by the PAX Association from the moment of its creation until at least the end of the 1970s, during the rule of Władysław Gomułka and Edward Gierek. According to the concept, the coexistence and cooperation of two worldviews recognising socialist dogmas – materialistic and idealistic (Christian) – were possible in the conditions of a socialist state. The first one was represented by the communist party, while the second – by the PAX Association. In Piasecki’s idea, it was to result in the situation in which his movement would gain first the status of a political party, and then become an equal partner of the communists in ruling the country.

For fundamental reasons, this conviction was fought against by the Polish United Workers’ Party, Ministry of Internal Affairs and Office for Religious Affairs. The conducted analysis indicates the premises for which the Polish state security organs sabotaged the concept of “multi-outlook”, hampering to a large extent the formation of a party of secular Catholics. These included doctrinal factors, such as the belief that philosophical foundations of Marxism and Christianity could not be reconciled, and political ones, as the fear of creating an organ politically unpredictable and dangerous. In addition, the Ministry of the Internal Affairs indicated the necessity to reduce the Association to the political role set by decision-makers – a centre for convincing Polish Catholics to an affirmative attitude towards People’s Poland, without any ideological ambitions.

The dispute between the Ministry of Internal Affairs and the Office for Religious Affairs on the one hand and the PAX Association on the other which translated into a growing conflict between Gomułka and the Association evidenced the dogmatism of both the First Secretary of the Central Committee of the PUP, and Piasecki, as well as huge ambitions of the latter. His failure to implement the concept of “multi-outlook” in 1956–1970 did not deter him from propagating it until the end of his life.

Bibliografia

- Bankowicz B., *Stowarzyszenie PAX: między rzeczywistością socjalizmu realnego a utopią socjalizmu wieloświatopoglądowego*, w: *Doktryny. Historia. Władza. Księga dedykowana profesorowi Wiesławowi Kozubowi-Cembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. A. Citkowska-Kimla, M. Kiwior-Filo, B. Szlachta, Kraków 2009, s. 37–48.
- Bankowicz B., *W labiryncie wieloświatopoglądowości: Stowarzyszenie PAX między marzeniem a rzeczywistością*, w: A. Dudek, B. Bankowicz, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996, s. 53–71.
- Busse K., *Wróg czy sojusznik? Stowarzyszenie PAX pod kontrolą aparatu bezpieczeństwa*, w: *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie i znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017, s. 97–122.
- Czaczkowska E.K., *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009.
- Dudek A., Pytel G., *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990.
- Dudek A., *Stowarzyszenie PAX w systemie politycznym Polski Ludowej w świetle dokumentów*, w: A. Dudek, B. Bankowicz, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996, s. 73–114.
- Engelgard J., *Bolesław Piasecki 1939–1956*, Warszawa 2015.
- Friszke A., *Nadzieje i złudzenia. Środowiska katolików świeckich przed i po Październiku 1956*, w: *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. nauk. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014, s. 74–114.
- Kosicki P.H., *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.

- Micewski A., *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*, t. I, [Warszawa 1983].
- Micewski A., *Współrzędzić czy nie kłamać? PAX i ZNAK w Polsce 1945–1976*, Kraków 1981.
- Mozgol R., *Ryzykowna gra. Jak Aleksander Bocheński przyczynił się do powstania Dziś i Jutro*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 4.
- Mysiakowska-Muszyńska J., *Zabiegi o legalizację Stronnictwa Narodowego w kraju w latach 1945–1947*, Warszawa 2011.
- Pietrzak J., *Prymas Polski kardynał August Hlond a grupa katolików „Dziś i Jutro”*, w: *Komu służył PAX. Materiały z sympozjum od PAX-u do Civitas Christiana zorganizowanego przez Katolickie Stowarzyszenie Civitas Christiana 30–31 stycznia 2008 roku*, red. S. Bober, Warszawa 2008, s. 93–106.
- Ptaszyński R., *Stommizm. Biografia polityczna Stanisława Stommy*, Kraków 2018.
- Rogała S., *Program i filozofia polityczna środowiska Dziś i Jutro*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne” 2001, z. 9.
- Sikorski T., *Frona. Rozłam w Stowarzyszeniu PAX w 1955 roku. (Geneza – przebieg – konsekwencje)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1.
- Strzelecka M., *Między minimalizmem a maksymalizmem. Dylematy ideowe Stanisława Stommy i Janusza Zabłockiego*, Toruń 2015.

Biogram: **Ariel Orzełek** – dr nauk humanistycznych, adiunkt w Katedrze Metodologii i Badań nad XX–XXI w. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Zainteresowania naukowe: realizm polityczny w polskiej myśli politycznej i historycznej, środowiska katolików świeckich w powojennej Polsce, publicystyka polska doby najnowszej. Obecnie prowadzi badania nad postaciami i koncepcjami Jerzego Hgmajera, Jana Frankowskiego, Konstantego Łubieńskiego i Ksawerego Pruszyńskiego. E-mail: ariel.k.orzelek@gmail.com.